

3-30-2019

THEATRICAL ADAPTATION AND ITS SCIENTIFIC-THEORETICAL PROBLEMS

Shokhrux ABDURASULOV

Art criticism institute of the Academy of science of Uzbekistan, uzdsmi@madaniyat.uz

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/cacenas>

Recommended Citation

ABDURASULOV, Shokhrux (2019) "THEATRICAL ADAPTATION AND ITS SCIENTIFIC-THEORETICAL PROBLEMS,"
Culture and Arts of Central Asia: Vol. 9 : No. 1 , Article 1.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/cacenas/vol9/iss1/1>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Culture and Arts of Central Asia by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

ТЕАТР ИНСЦЕНИРОВКАСИ ВА УНИНГ

ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада театр инсценировкасининг илмий-назарий жиҳатлари кўриб чиқилади. Муаллиф адабий манба ва театр спектаклининг ўзаро таъсири, насрий асарнинг драмага кўчиши муаммосини тадқиқ этади. Шунингдек, мақолада “инсценировка” тушунчасига изоҳ берилади, хорижлик тадқиқотчиларнинг ушбу атамага мурожаат қилиш тарихи ўрганилади.

Калит сўзлар: инсценировка, наср, эпик шакл, драматургия, мистерия, репертуар, мотив.

ТЕАТРАЛЬНАЯ ИНСЦЕНИРОВКА И ЕГО НАУЧНЫЕ-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. В статье рассматриваются научно-теоретические аспекты театральных инсценировок. Автор исследует основы взаимодействия литературного первоисточника и театральной постановки, поднимает проблемы перевода прозы в драму. В статье также дается определение термина “инсценировка”, прослежена история обращения к нему зарубежными исследователями.

Ключевые слова: инсценировка, проза, эпическая форма, драматургия, мистерия, репертуар, мотив.

THEATRICAL ADAPTATION AND ITS SCIENTIFIC-THEORETICAL PROBLEMS

Annotation. The article discusses the scientific and theoretical aspects of theatrical adaptation. The author explores the basics of the interaction of the literary source and theatrical spectacle, raises the problem of translating prose into drama. The article also defines the term “adaptation”, traces the history of reference to it by foreign researchers.

Key words: adaptation, prose, epic form, drama, mystery, repertoire, motive.

Театр – миллат маънавияти, онги ва дунёқарашилини юксалтиришга хизмат қилувчи, халқнинг асрий кадрият ва анъаналарини мужассам этувчи бекиёс санъат. Саҳнада яратилган бадиий образ ўзининг жонлилиги, эстетик таъсирчанлиги, миллий ва умуминсоний моҳияти билан томошабин руҳияти, ҳис-туйғуларига бевосита таъсир кўрсатади. Халқимиз, айниқса, ёш авлод маънавий камолотида театрнинг бу каби имкониятларидан самарали фойдаланиш, эзгу ғоя ва тушунчаларни саҳна санъати орқали тарғиб қилиш, шу йўл билан уларда ёт ғоялар ва глобал таҳдидларга қарши мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш долзарб аҳамият касб этади.

Кейинги йилларда давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан маданий ҳаётимизнинг барча жабҳалари қатори театр санъати ривожига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Пойтахт ва вилоятлардаги театр бинолари капитал таъмирланаётгани, театр жамоаларининг юртимиз ва хориж бўйлаб гастроль сафарлари ташкил этилаётгани, саҳна санъатига бағишланган турли фестивал ва анжуманлар ўтказилаётгани фикримизнинг ёрқин далилидир.

2017 йилнинг 3 август куни Президентимиз Ш.М.Мирзиёев юртимизнинг ижодкор зиёлилари, адабиёт ва санъат намояндалари билан учрашиб, бевосита ижодий соҳаларда йиғилиб қолган муаммоларни агрофлича таҳлил қилди, уларни бартараф этиш юзасидан таклиф-мулоҳазаларини билдирди. “Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалти-

ришнинг мустаҳкам пойдеворидир” мавзусидаги мазкур мулоқотда мамлакатимизда адабиёт, театр, кино, мусиқа, тасвирий санъат ва бошқа ижод турларини ривожлантириш бўйича долзарб фикрлар ўртага ташланди, очик ва самимий руҳда ўтган тадбир йиғилганларда катта таассурот қолдирди. Йиғилишда Президентимиз театр санъатидаги мавжуд муаммоларга ҳам алоҳида тўхталиб ўтган эди: “Аксарият театрларимизнинг репертуарлари ғоявий-бадиий жиҳатдан ночор, улардан ўрин олган спектаклларда бугунги кун нафаси, одамларни ўйлантираётган, ҳаяжонга солаётган жиддий ижтимоий муаммолар ўз аксини топмаяпти. Афсуски, театрларимиз кўпроқ маиший мавзулардаги енгил-елпи, бачкана асарлар, одамга на маънавий озик, на эстетик завқ берадиган томошаларни намоиш этишга ўрганиб қолган” [1.]. Мазкур танқидий мулоҳазалардан ҳулоса чиқарган ҳолда айтиш керакки, театрларимизнинг репертуарини бадиий-ғоявий жиҳатдан юксалтириш, давримизнинг муҳим ижтимоий масалаларини саҳна асарлари орқали ифодалаш театр ижодкорлари зиммасидаги асосий вазифалардан ҳисобланади.

Бугунги глобаллашув даврида санъат турлари ўртасида ўзаро таъсир, маданий универсаллашув жараёнлари содир бўлмоқда. Хусусан, буни театр санъати мисолида ҳам кузатиш мумкин. Биз мазкур мақолада адабиёт ва театрнинг бир-бирига таъсири, синтезлашиш ҳодисасини илмий таҳлил қилишни мақсад қилдик.

Маълумки, одатда театрда саҳналаштириш учун драматик асарлар ёзилади. Бироқ бадиий адабиёт-

нинг бошқа йўналишлари – лирик ва насрий асарларни сахна учун мослаштириш, китобхонлар орасида муваффақият қозонган асарлар асосида спектакллар яратиш барча даврларга хос ижодий жараён бўлиб, у азалдан театр санъати тараққиётига хизмат қилган. Драматик турга мансуб бўлмаган ҳар қандай асарни сахна қонуниятлари ва талабларига мослаштириш, содда айтганда, пьеса ҳолига келтириш театр назариясида “инсценировка” деб аталади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” да инсценировка атамасига шундай таъриф берилади: “Инсценировка” лотин тилидан таржима қилинганда, “in” – “ичида”, “scena” – “сахна” деган маънони англатади. Бирор асарни сахнабоп қилиш ўзгартириш, сахнада қўйиш ва сахналаштирилган асарнинг ўзи” [19. 216]. Соҳага доир манбаларда айни тушунча батафсил шарҳланади: “Инсценировка – драматик бўлмаган асарнинг театр учун қайта ишланиши. У адабий асар мотивлари асосида ёзилиши билан пьесадан фарқланади (Буюк инглиз драматург Уильям Шекспир ҳам ўз асарларида Ўрта асрларда яратилган новелла ва қиссаларни қайта ишлаган). Инсценировка бадий мустақил асар бўлиб, асл манбанинг ғояси, сюжети ва услубини асарнинг ижодий яхлитлигини инкор этмаган ҳолда қайта яратади” [8. Б. 304-305.].

Театр бадий адабиётга, хусусан, насрий турга қачондан эҳтиёж сеза бошлагани, бу икки санъат ўртасидаги диалектик боғлиқлик қайси даврда шаклланиган ҳақида адабиёт ва театр назарийчилари турли фикрлар билдирган. Барча санъатларнинг ибтидосида сўз туришини инобатга олсак, театр ҳам азалдан адабиётдан қувват олиб, ўз қаддини тиклагани маълум бўлади.

“Адабий асарларни инсценировка қилиш билан боғлиқ дастлабки тажрибалар Ўрта асрларга бориб тақалади” – деб ёзади театр ва драма назарийчиси И. Чистюхин. – “Ғарбда черков хизмати меҳроб олдида айтилувчи диний матннинг таъсирчанлиги ва ифодавийлигини кучайтириш мақсадида драматик элементларни киритишга руҳсат берган. Мистерия (Ўрта асрларда черковда кенг тарқалган диний мавзудаги драма) муаллифлари аниқ эпизодларни саралаб черков маросимлари учун инсценировка қилишган. Бундай эпизодлар аввало, “Инжил” сюжетларидан олинган бўлиб, “Оламнинг яралиши”, “Люцифернинг исёни”, “Инсон ҳалокати”, “Инжил мўъжизалари”, “Жаннатдан қувилиш” каби мистериялар яратилган” [17. Б. 214]. (таржима ва изоҳлар муаллифники – Ш.А.). Бундан кўринадики, Ғарбда инсценировканинг илк шакли диний-илоҳий мотивлар билан боғлиқ бўлиб, христианлик ва яҳудийлик дини таълимотларини кенг оммага етказишда муҳим роль ўйнаган.

Шарқ мамлакатлари театрининг шаклланишида эса халқ оғзаки ижоди, хусусан, эпос ва дostonлар,

афсонаю мифлар асосий манба вазифасини бажарган. Бу жараёни ҳам адабиёт ва театр ўртасидаги узвийлик билан изоҳлаш мумкин. Масалан, хинд мумтоз театрини “Рамаёна” ва “Маҳобҳарат” дostonларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳар иккала эпос миллат маънавиятининг ажралмас қисми саналади, шунингдек, улар асосида кўплаб драматик асарлар ёзилган ва айни ҳодиса профессионал хинд театрининг дунёга келишига замин ҳозирлаган.

Хорижий адабиётларда бир санъат турининг бошқасига кўчиши, унинг ифода воситаларига мослашиши “adaptation” деб аталади. Инглиз тилидан таржима қилинганда, бу сўз “мослашув”, “кўниқув” деган маъноларни англатади. Кенг маънода ҳар қандай шароит, вазиятга мослашиш, масалан, бир инсоннинг бошқа муҳит, иқлимга ўрганиш жараёнини ҳам ушбу атама билан изоҳлаш мумкин. Айни вақтда у ижодий фаолиятга нисбатан ҳам ишлатилади.

Европа мамлакатларида adaptation атамаси билан боғлиқ салмоқли тадқиқотлар олиб борилган. Хусусан, Линда Хютчеоннинг “Мослашиш назарияси” номли китобида мазкур истилоҳнинг мазмун-моҳияти, асосий тушунча ва элементлари, назарий хоссалари ҳақида сўз юритилади [20.]. Муаллиф “creative adaptation” яъни “ижодий мослашув” тушунчасини шарҳлар экан, ушбу ҳодисани турли медиа воситалар, видео ўйинлар, поп мусикаси, кино ва театр мисолида тадқиқ этади, уларнинг таъсир кўлами ва ижодий имкониятларини таққослайди.

Ушбу термин театр санъати бўйича махсус ўрганилган [16.]. Кўрсатилган китоб “theatrical adaptation” (“театрал мослашув”) га доир илмий-назарий ва амалий қўлланма бўлиб, унда мавзунинг асосий қирралари замонавий театр жараёнлари кесимида кўриб чиқилади. “Театр адаптациясининг замонавий йўллари” номли илмий тўпламда турли мавзу ва жанрдаги асарларнинг сахнавий талқинлари ўрганилади [7.]. Тўпламга киритилган мақолаларда турли даврга мансуб жаҳон адабиёти намуналарини инсценировка қилиш ва сахналаштириш тажрибалари, асл манба ва спектакль ўртасидаги тафовутлар, адабий асар билан ишлашнинг муҳим жиҳатлари ҳақида сўз юритилади.

Юқорида қайд этганимиздек, инсценировка жараёнида наср ва драманинг ўзига хос хусусиятлари, ифода воситаларини фарқлаш, бу икки санъатнинг назарий қонуниятларини билиш спектакль тақдирини белгилайди. Боиси бир санъат асари бошқасининг тилига кўчади ва ушбу ҳолатда адабиёт ва театрининг синтезлашиш ҳодисаси кузатилади. “Воқеаларнинг зичлиги, диалогларнинг юзага чиқиши драмани романдан ажратиб турадиган асосий хусусиятдир” — деб ёзади драматургия назариясининг йирик тадқиқотчиларидан бири В. Волкенштейн. — “Драматургнинг ўзига хос вази-

фаси яхлитлик, конфликт ривожининг кетма-кетлиги ва ижтимоий муҳитни драмада тасвирлашни ўз ичига олади” [3. Б.315].

Инсценировканинг илмий-назарий мезонларини тавсифлаш, мусбат ёки манфий жиҳатларини аниқлашда улуғ адиб Фёдор Достоевский ижодий фаолияти билан боғлиқ ёрқин мисолни эшлаш ўринлидир. Маълумки, Достоевскийнинг нафақат бебаҳо қиссаю романлари, балки гўзал мактублари ҳам жаҳон адабиёти хазинасидан ўрин олган. Адиб 1872 йилнинг 20 январидан княжна Варвара Дмитриевна исмли аёлга жавоб мактуби йўллайди. Унда қайд этилишича, княжна Достоевский романларидан бири (тадқиқотчи Леонид Гроссманнинг фикрича бу “Иблислар” романидир) ни драмага айлантириш ғоясини илгари сурган бўлиб, адиб мактубда ушбу масалага муносабатини билдиради: “Каминанинг романидан драма чизишни мақсад қилган экансиз, мен албатта, бу ташаббусни қўллаб-қувватлайман. Қолаверса, бу каби саъй-ҳаракатлар аксарият ҳолларда муваффақиятсиз чиққанини айтиш фикридан ҳам йироқман” [11. Б.225.]. Хатнинг дастлабки жумлалари билан танишиш асносида Достоевский инсценировкага қарши эмаслиги маълум бўлади, бироқ адиб фикрларини давом эттириб шундай ёзади: “Санъатнинг қандайдир сиру синоати борки, эпик шакл ҳеч қачон драматургияга мувофиқ келмайди. Бинобарин, бирор фикрни унга мос келмайдиган бошқа шаклда ифодалаш мумкин эмас” [12. Б.225.].

Достоевскийнинг ушбу мактубини атрофлича ўрганиб, шарҳ ёзган адабиётшунос олим, профессор Леонид Гроссман адибнинг юқоридаги хулосасини қуйидагича изоҳлайди: “Достоевскийнинг бу иқрори – узоқ ва мураккаб ижодий тажриба натижасидир. У йигирма йил мобайнида – яъни, ижод йўлининг қарийб ярмида драматургия ҳақида орзу қилишдан тўхтамади. Ёшлик йиллари ёзувчи “романтик театр” – “Мария Стюарт”, “Борис Годунов”, “Яхудий Янкель” дан илҳомланиб, бир қанча драмалар яратади. Бу даврда адибнинг театрға ҳаваси кучаяди. “Драматик асарим саҳнага қўйилапти. Мен унда яшайман” – деб ёзади 1844 йил акасига жўнатган мактубида [5. Б.101.].

Демак, Фёдор Достоевскийдек буюк романнавис драматургиянинг машаққати ва қонуниятларини жуда яхши билган ҳамда романни драмага айлантириш, яъни инсценировка масъулиятли вазифа эканини ҳис қилган. Адиб қаламига мансуб деярли барча машҳур қиссаю романлар дунёнинг кўплаб театрларида қайта-қайта саҳналаштирилган ва саҳналаштирилмоқда.

Буюк француз адиби, реализм адабиётининг йирик сиймоларидан бири Оноре де Бальзак “XIX аср француз ёзувчиларига мактуб” номли мақоласида адабий асарни драмага айлантириш ҳақида анча ке-

скин мулоҳаза билдиради: “Биз китобни ўқимоқлари учун эълон қиламиз, лекин уни чўзгилаб, қийқим-қийқим қилиб драмага айлантирмоқларини ёхуд ундан зўрма-зўраки водевиль ясашларини истамаймиз. Бу ҳар томонлама ўйлаб кўришга арзийдиган масала” [9. Б.222.]. Бошқа бир ўринда эса адиб шундай қатъий талабни ўртага қўяди: “Шундоқ бўлгач, ажойиб китобларни ҳимоя қилиш борасида “Театр учун пьеса қилиб қайта ишлаш ман этилади” деган маънода адабий-муниципал қонун қабул қилса бўлмасмикан?” [10. Б.223.]. Бундан кўринадики, Бальзак инсценировкага бутунлай қарши бўлган ва китобхон учун ёзилган асарни театрға кўчишини истамаган. Аслида Бальзак сингари адабий мезонларға қатъий риоя қилган реалист ёзувчиларнинг бундай хулосага келиши табиий ҳол. Чунки улар китобнинг жозибаси, бадииятини бошқа санъат турлари сақлаб қолишига шубҳа қилишади.

Замонамизнинг улкан адибларидан бири, атоқли ёзувчи Чингиз Айтматов ҳам насрий асарнинг театрға кўчиши ҳақида мулоҳаза юритиб, шундай ёзади: “Менинг билишимча, Чехов ва Горький даврида прозанинг саҳнага кўчирилиши жуда кам учрайдиган ҳодиса эди. Аммо, бугун негадир проза асарларига тез-тез қўл урмоқдалар. Хўш, яхшими бу ёки ёмонми? Бунга бир сўз билан жавоб бериб бўлмайди. Бир томондан олганда, прозанинг инсценировка қилинаётгани яхши, иккинчи томондан эса, унча яхши деб бўлмайди. Инсценировкалар ҳар хил, ҳаммаси ҳам муваффақиятли чиқиши қийин” [2. Б.25.]. Айтматов масалага нисбатан хайрихоҳдек кўринса-да, бироқ у ҳам инсценировканинг тарафдори эмаслиги маълум бўлмоқда. Шундай бўлса-да, адиб қаламига мансуб деярли барча машҳур қиссаю романлар дунёнинг кўплаб мамлакатлари, хусусан, юртимиз театрларида ҳам қайта-қайта саҳналаштирилган ва саҳналаштирилмоқда.

Таникли драматург Виктор Розов эса “Яна инсценировка ҳақида” сарлавҳали мақоласида мавзу юзасидан атрофлича фикр юритиб, ўз қарашларини қуйидагича баён этади: “Инсценировканинг кўплиги ҳақиқий драматургия ривожига тўсқинлик қилади. Кўплаб театр арбоблари ўртамиёна пьесада кўра бақувват романни саҳналаштириш афзал эканини тақрорлашади ва бу масалада улар билан келишолмайман. Ўйлашимча, қўйилаётган савол анча чуқур, улар ўз вазифасини енгиллаштирмоқчи бўлади. Хўш, инсценировка қандай тайёрланади, бунинг рецептини ҳеч ким, ҳатто танқидчи ҳам билмайди. Бу сирдан фақат шу иш билан шуғулланган, унинг бутун масъулиятини ҳис қиладиган ижодқоргина воқиф бўлиши мумкин. Ҳозир камина инсценировкага қарши бўлаётганининг сабаби шуки, у мисли ёввойи ўтдек драматургияни пайхон қилмоқда” [14. Б.230-231.]. Розовнинг мулоҳазаларида қайсидир маънода жон бор, бироқ бу фикрға ҳам тўлалигича

кўшилиб бўлмайди. Тўғри, инсценировкага ҳаддан зиёд кўп мурожаат қилиш оригинал драматургияга эҳтиёжни сусайтиради, лекин парадокс шундаки, мазкур ҳолат драматургларни кўпроқ изланиш ва яратишга, наср ижодкорлари билан рақобатлашишга ундаши мумкин.

Адабий матн ва унинг хусусиятлари, матнни қабул қилиш ва талқин масалалари, насрий ва насрий бўлмаган матн устида ишлаш жараёни бўйича италиялик машхур ёзувчи, файласуф ва адабиёт назарийчиси Умберто Эконинг семиотик таҳлил номли назарий қарашлари диққатга арзигулик. Гарчи Эко тадқиқотлари филология йўналишига мансуб бўлсада, насрни сахна учун инсценировка қилишда ушбу илмий-назарий хулосалар зарур объект вазифасини бажаради. Олим китобхон мутолаа жараёнида асарни қандай қабул қилиши, интуитив идрок ва тасаввур, фикр ва ҳиссиёт ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: “Шундай матнлар борки, улар нафақат эркин композиция, балки турфа талқинларга эга бўлади, оригинал матн эгилувчан, ўзгарувчан бўлиши ва амалиётга турли шаклларда тадбиқ этилиши мумкин” [18. Б.9.]. Эконинг фикрича, ўқувчи асарни ўз зехни ва салоҳияти, ҳиссиётдан келиб чиқиб талқин қилади.

Драма назарийчиси И.Чистюхиннинг фикрича, адабиёт ва театрнинг фарқли жиҳатларини куйидагича таснифлаш мумкин:

– воқеликнинг ифода тарзи – адабиётда баёнчилик, театрда

– аниқлик (конкретлилик) етакчилик қилади;

– ҳаракат – адабиётда сюжет тадрижий тарзда, изчиллик асосида ривожланади, театрда эса воқелик нафақат кетма-кет, балки кутилмаган ва ноодатий йўсинда ривожланади;

– темпоритм – адабиётда персонажлар нутки, жумлалар қурилиши ва матн қисмларининг ўзаро муносабатига асосланса, театрда воқеалар алмашишуви, персонажларнинг жонли нутки, мусиқа, чироқ ускуналари, актёрнинг жисмоний ҳаракати темпоритмни белгилайди;

– вақт – адабиётда вақт тушунчаси чекланмайди, театрда эса спектаклнинг давомийлиги мавжуд, масалан, бирор спектакль ўртача 3-4 соат ёки ундан камроқ давом этиши мумкин;

– белгилар тизими – адабиётда матн ва унинг таркиби, театрда сўз ва оҳанг, ҳаракат, мимика, имо-ишоралар, мизансахна, сценография, мусиқа, шовқин, кўргазмалар тимсоллар ва ҳ.к.

– имкониятлар – адабиётнинг имкониятлари деярли чегарасиз, боиси ҳар қандай нарсани сўз билан тасвирлаб, баён этиш мумкин. Театрда эса бундай эмас, баъзи ҳолатлар борки, уларни сахнада кўрсатиш иложсиз.

Инсценировка адабий асар сюжетининг турли қисмлари, воқеалари, мотивлари асосида ёзилади. Унинг адабий манбага қай даражада яқинлиги,

оригинал асардан қанчалик фарқланишига қараб куйидаги турларга ажратиш мақсадлидир:

– асар асосида инсценировка – бунда бутун эътибор асарнинг асл моҳияти, мавзу ва ғояси, композициясини қамраб олишга қаратилади. Инсценировкада асар руҳи сақланади, образлар характери, табиати, воқеалар ўрни ва макони ҳам ўзгармайди, яъни бирламчи манба ҳақидаги тасаввур ўз ҳолича қолади. Бутун дунё театр тажрибасида инсценировканинг мазкур тури кенг тарқалган.

– асар мотивлари асосида инсценировка – [мотив французча *motif* “қуй”, “оҳанг” деган маънони англатади] асар сюжетининг муайян, эътиборга молик, қизиқарли лавҳалари танлаб олинадиган ва композиция шу воқеалар замирига қурилади. Бунда инсценировка адабий манбага айнан таянмайди, сюжетдаги айрим унсурлар, элементлар бойитилади, муаллиф фантазиясидан келиб чиқиб янги воқеа ёки эпизодларни киритиши мумкин. Бироқ мотивлар асосидаги инсценировка асл манбадан фарқланса-да, ёзувчи ғояларига дахл қилиши, у баён этган воқеаларни буткул ўзгартириб юбориши мумкин эмас. “Худди санъат асарида бўлганидек, инсценировканинг ҳам ўзига хос ифода воситалари мавжуд. У, албатта, дастлабки манбанинг муҳити, ҳавоси, бадий таровати, муаллифнинг индивидуаллиги, ёзиш оҳанги ва ҳаётий қарашларини қамраб олиши лозим. Инсценировка жараёнида асар айрим сюжетлар, ҳатто бир қанча муҳим образлардан маҳрум этилиши мумкин. Лекин бу ҳолат муаллифнинг ўзига хослиги, дунёқарашига таъсир этиши мумкин эмас” [13. Б.75.].

Коллаж – бир муаллифнинг бир неча асари ёки аксинча бир нечта муаллифларнинг асарлари асосида тайёрланган инсценировка. Бунда инсценировка учун танланган асарларнинг мазмун-моҳияти, бадий ва ғоявий жиҳатдан бир-бирига мутаносиб келиши, жанр ва композициясига эътибор қаратилади. Инсценировканинг бу турига эркин ёндашиш мумкин. Шунингдек, бир муаллифнинг турли асарлари асосида инсценировка тайёрланаётганда, сахнавий талқинда умумий ғоя мужассам бўлиши лозим. Ўзбек ва жаҳон театрлари тажрибасида инсценировканинг бундай тури кенг қўлланилади. Бундан бир неча йил муқаддам Ўзбек Миллий академик драма театрида Ғафур Ғулом ҳикоялари асосида “Ўтган замон хангомалари” (инсценировка муаллифи Усмон Азим) спектакли сахналаштирилган эди. Унда адибнинг “Менинг ўғригина болам”, “Ҳасан Кайфий” ҳикоялари ва қисман “Шум бола” кассаси мотивларидан фойдаланилган.

Ушбу мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, профессионал ўзбек театрнинг ривожланиши ва шаклланишида ўзбек ва жаҳон драматургияси билан бир қаторда миллий насримизнинг сара намуналари ҳам салмоқли ўрин тутиб келган. Насрий асарлар театрларнинг бадий-эстетик, ижтимоий-

ғоявий ролини кучайтириш, даврнинг муҳим муаммоларини ифодалаш, миллий руҳ ва характер сингдирилган сахна асарлари яратишга имкон берди. Шунингдек, насрий асарга хос теранлик, маҳобат, адабий тасвирлар режиссёрларнинг ижодий тасавури, бадиий мушоҳадасининг кенгайишига, актёрларнинг ижро маҳорати, драматик имкониятларини чархланишига замин ҳозирлади. Қолаверса, давр ва китобхон чиғириғидан ўтган, минглаб ўқувчилар қалбини забт этган машҳур адабий асарларнинг сахнага қўйилиши катта маданий ҳодиса бўлиб, ушбу жараён театрларнинг юксак драматургияга бўлган талаб ва эҳтиёжини қондиришга ҳам хизмат қилди. Хусусан, миллий насримизнинг атоқли намояндalarидан Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Мирзакалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов, Ўлмас Умарбеков, Тоғай Мурод ва бошқаларнинг қисса ва романлари асосида инсценировка қилинган спектакллар ўзбек театри солномасидан мустаҳкам ўрин эгаллади.

Шубҳасиз, насрий асарни сахналаштириш одатий драматик асарни сахнага қўйишдан фарқ қилади. Драма айнан томоша санъати учун ёзиладиган, театр қонун-қоидаларига мослаштирилган асар, наср эса китобхон учун яратилади. Бинобарин, қўлига қалам олган ҳеч бир адиб театрда сахналаштириш учун қисса ёки роман ёзмайди, у аввало китоби ўқувчи орасида муваффақият қозонишини, бадиий асар сифатида эътироф этилишини истайди. “Қачонки насрий тил сахна тилига айланса, шубҳасиз, насрий ижод кўп нарса йўқотади. Одатда бундай вазифа билан махсус мутахассис – инсценировкачи шуғулланади. У сахна учун нима керак ёки керак эмаслигини яхши билиши лозим” [15. Б.6.]. Инсценировка хусусида ўзбек матбуотида эълон қилинган мақолалар орасида куйидаги кескин мулоҳазаларни ҳам учратамиз: “Аmmo инсценировка етук пьеса ўрнини боса оладими? Йўқ! Сабаби, насрий асар проблематикаси, қаҳрамонлари характери, психологияси китобхон – томошабинларга таниш бўлади. Бундан ташқари инсценировкада драматик ҳаракат ўрнини кўпинча иллюстрация эгаллаб олади. Шундай экан, инсценировкага зўр бериш ўрнига драматургияни ривожлантириш, драматик маҳоратни такомиллаштиришга эътиборни қаратиш лозим” [6. Б.6.]. Албатта, бу фикрлар бир ёқлама ёндашувдан ўзга нарса эмас. Чунки театр репертуарларини шакллантиришда фақат драматик асарларга таяниб бўлмайди. Бугун ҳам замонавий театрал жараёнда инсценировка муҳим ўрин тутмоқда.

Қолаверса, дунё шиддат билан ривожланаётган ва маданий универсаллашув ходисаси кучайган бир паллада санъатлар ўртасида синтезлашиш ва ўзаро таъсир жараёни тезлашди. “Бугун театр ва адабиёт бир-бирини инсценировкачиси ҳам тинглай олади,

уларга учинчи шахс керак эмас” – деб ёзади таникли театршунос Инна Вишневецкая – “Улар поэтик метафора ва сахнавий шартлилик деб аталган ягона тилда суҳбатлашиши мумкин” [4. Б.43.]. Дарҳақиқат, адабиёт ва театрнинг хусусияти, воқеликни баён этиш воситалари, шаклу шамоилили турлича бўлсада, инсценировка жараёнида ҳар икки санъатнинг муҳим белгилари, ижодий мезонларини билиш зарур.

Мазкур назарий хулосаларга таянган ҳолда мавзу бўйича куйидаги таклиф ва хулосаларни билдириш мумкин:

– Лирика, наср, эпос сингари бадиий адабиётнинг турли йўналишларига тегишли асарларни театр учун инсценировка қилиш жараёнига профессионал драматурглар, ёзувчиларни жалб қилиш лозим. Бу фаолият билан театр санъатидан йироқ, ҳаваскор ижодкорларнинг шуғулланиши адабий асар ва спектаклнинг муваффақиятсизлигига сабаб бўлади;

– Драматургия йўналиши бўйича таҳсил олаётган талабаларда мустақил пьеса ёзиш билан бирга, инсценировка маҳоратини шакллантириш, бу борада зарур билим ва кўникмаларни ўргатиш тажрибали педагоглар зиммасига катта масъулият юклайди. Бу вазифани институтдаги таълим жараёнида босқичма-босқич амалга ошириш лозим. Масалан, биринчи босқичда эртақ, ҳикоя, масал каби кичик ҳажмли асарлар, иккинчи босқичда қисса, учинчи ва тўртинчи босқичларда эса романларни инсценировкага тайёрлаш, айна масалалар бўйича дарслар давомида турли тажриба, экспериментлар ўтказиш ҳар жиҳатдан фойдалидир. Шунингдек, ўқув дастурига “Инсценировка асослари” фанини киритиш фикримизча, бўлажак драматургларнинг назарий ва амалий билимларини бойитишга ёрдам беради;

– Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги тасарруфидаги республикамизнинг барча театрларида адабий эмакдошларнинг ўрни ва ролини кучайтириш. Сабаби ушбу вазифага тайинланган ижодкорлар адабий ҳаётимизда воқеа бўлаётган асарларни ўқиб, танишиб, театрларга сахналаштириш учун тавсия қилишади. Бунинг натижасида замонавий театр ва адабиёт ўртасидаги алоқалар мустаҳкамланиб, адабий асоси бақувват, баркамол сахна асарлари дунёга келиши мумкин;

Замонавий ўзбек насрининг сара намуналарини сахналаштириш бўйича:

– Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ўртасида ижодий алоқаларни йўлга қўйиш;

– Ёш режиссёр ва актёрларда адабий асарлар билан ишлаш маҳорати, кўникмасини ривожлантириш.

Хулоса сифатида таъкидлаш ўринлики, насрий адабиёт театрнинг бадиий-эстетик, ижтимоий-ғоявий аҳамиятини кучайтиради, драматик манбага бўлган эҳтиёжини қондиради, репертуарларнинг

шаклланиши ва давр билан ҳамнафас бўлишига ижобий таъсир кўрсатади. Юқорида келтирганимиз давлатимиз раҳбарининг театр санъати хусусида билдирган танқидий мулоҳазаларидан тегишли хулоса чиқариш, мавжуд муаммоларни бартараф этишда ҳам насрий асарларнинг ўрни муҳим. Қолаверса, бадиий адабиёт намуналарини сахналаштириш халқимиз, айниқса, ёшлар ўртасида китобхонлик, мутолаа маданиятини ривожлантириш, уларнинг бадиий ва эстетик дидини тарбиялашга хизмат қилади. Бинобарин, инсценировканинг илмий-назарий ҳоссаларини ўрганиш, наср ва театр алоқаларини тадқиқ этиш театршунослик фанининг муҳим тадқиқот объектларидан ҳисобланади. Инсценировканинг назарий қонуниятлари адабиёт ва театрнинг ифода воситалари, мавзу ва жанр йўналишлари, композицияси, қахрамонлар характери ва бошқа масалаларни қамраб олади. Ушбу мавзу ҳар икки санъатнинг

хусусиятлари, услуби, поэтикаси, бадиий компонентларидан воқиф бўлишни, уларни яхлит объект сифатида ўрганишни тақозо этади.

Шунингдек, шиддат билан ривожланаётган бугунги асримизда санъатлар ўртасидаги ўзаро таъсир масалаларини тадқиқ этиш санъатшунослик фанининг долзарб вазибаларидан ҳисобланади. Зеро, ҳозирда бирор санъатнинг ривожланиш тенденцияларини бошқа санъатлардан айро тасаввур қилиш мумкин эмас. Айниқса, ўзида санъатнинг бир нечта турларини мужассам этган, синтетик санъат маҳсули театрни ижоднинг бошқа йўналишларидан ажратиб бўлмайди. Шу маънода адабиёт ва театр ижодкорлари ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш, ўзбек ва жаҳон адабиётининг сара намуналарини инсценировка қилиш ва сахналаштириш келгусида ижобий самара бериши аниқ.

References:

1. “Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir” [Prezident SH.M.Mirziyoyevning O‘zbekiston ijodkor ziyolilari bilan bo‘lgan uchrashuvda so‘zlagan ma’ruzasi]. // Xalq so‘zi. 2017. 4 avg.
2. Aytmatov CH. “Men dramaturg emasman...” // Teatr, 2005 yil, 6-son.
3. Volkenshteyn V. Drama i roman. Inssenirovka. // Dramaturgiya. – Moskva: Sovetskiy pisatel, 1960. – 338 s.
4. Vishnevskaya I. O proze, ne zakonchivshy stat dramoy. // Teatr, 1979, № 5.
5. Grossman L. Dostoyevskiy i teatralizatsiya romana. // Sobraniye sochineniy v pyati tomax. Tom IV. Mastera slova. – Kn-vo “Sovremenniy problema” N. A. Stolyar. Moskva: 1928. – 348 s.
6. Jalilov B. Inssenirovka – drama emas. // Sovet O‘zbekistoni san’ati, 1985 yil, 6-son.
7. Contemporary Approaches to Adaptation in theatre (editor by Reilly, Kara) – 2018. – 357 p.
8. Literaturnaya ensiklopediya terminov i ponyatiy. – Moskva: NPK “Intelvak”, 2001. – 1600 s.
9. Onore de Balzak. “XIX asr fransuz yozuvchilariga maktub” // “Jahon adiblari adabiyot haqida” (Ozod Sharaffidinov tarjimalari). – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. – 392 b.
10. O‘sha manba.
11. Pismo F.M. Dostoyevskogo – V.D. Obolenskoj ot 20 yanvarya 1872 g. // Sobr. soch.: V 30 t. Leningrad: Nauka, 1986. – T. 29. Kn. 1. – 573 s.
12. O‘sha manba.
13. Ragachevskiy M. A takje inssenirovka. // Teatr. 1965. №5.
14. Rozov V. Snova ob inssenirovkax. // Sovremennaya dramaturgiya, 1984. №3.
15. Rudnitskiy K.L. Proza i ssena. – Moskva: Znaniye, 1981. –112 s.
16. Theatre and adaptation: return, rewrite, repeat (editor by Margherita Laera). – Bloomsbury, 2014. – 296 p.
17. Chistyuxin I.N. O drame i dramaturgii (Uchebnik dlya studentov gumanitarnix vuzov) – Moskva: 2012. – 296 s.
18. Eko U. Rol chitateley. Issledovaniya po semiotike teksta. – Corpus (ACT), 1979. – 296 s.
19. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. IV jildlik. II jild.–Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 671 b.
20. Hutcheon L. A theory of adaptation. – London: 2012. – 314 p.